

РОЗДІЛ 8 КРИМІНАЛЬНЕ ПРАВО ТА КРИМІНОЛОГІЯ; КРИМІНАЛЬНО-ВИКОНАВЧЕ ПРАВО

УДК 343.8

ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ЗАПОБІГАННЯ ЗЛОЧИННОСТІ В МІСЦЯХ НЕСВОБОДИ INTERNATIONAL EXPERIENCE OF CRIME PREVENTION IN CUSTODIAL SETTING

Богатирьов А.І.,

*кандидат юридичних наук,
помічник-консультант народного депутата Верховної Ради України*

У статті розкрито зарубіжний досвід запобігання злочинності в місцях несвободи. Обґрунтовується низка заходів запобігання такій злочинності. Запропоновано впровадження деяких зарубіжних заходів у діяльність виправних колоній Міністерства юстиції України.

Ключові слова: зарубіжний досвід, запобігання, злочинність, місця несвободи, виправні колонії.

В статье раскрыт зарубежный опыт предупреждения преступности в местах несвободы. Обоснован ряд мероприятий по предупреждению такой преступности. Предложено внедрение некоторых зарубежных достижений в работу исправительных колоний Министерства юстиции Украины.

Ключевые слова: зарубежный опыт, предупреждение, места несвободы, исправительные колонии.

The article reveals the foreign experience of crime prevention in places of lack of freedom. A number of measures to prevent such criminality have been substantiated. The introduction of some foreign achievements in the work of correctional colonies of the Ministry of Justice of Ukraine is suggested.

Key words: international experience, prevention, custodial setting, penal colony.

Постановка проблеми. Кризові процеси в суспільстві, такі як тіньова економіка та її криміналізація, військова агресія Російської Федерації на Сході країни, вимушена міграція населення країни, невинуватене насильство після прийняття Верховною Радою України змін і доповнень до Кримінально-виконавчого кодексу України (зокрема, Закону про внесення зміни до Кримінального кодексу України щодо вдосконалення порядку зарахування судом строку попереднього ув'язнення у строк покарання), значною мірою посилюють криміналізацію осіб, які відбувають покарання в кримінально-виконавчих установах відкритого типу, створюючи передумови для вчинення ними повторних злочинів.

Отже, злочинність у місцях несвободи розглядається нами як складова частина злочинності загалом, проте з притаманними їй особливостями, динамікою, географією, кількісними та якісними показниками. Злочинність у місцях несвободи – це негативне соціально-правове явище, що відбувається в умовах посиленого контролю й нагляду, є різновидом рецидиву та виражається в сукупності заборонених кримінальним законом діянь, вчинених засудженими, які відбувають покарання за попередній злочин у виправних колоніях. Ми звертаємо увагу на те, що ця злочинність підриває авторитет не лише правосуддя, а й дій адміністрації виправної колонії щодо виконання кримінальних покарань, і тим самим негативно впливає на виправлення й ресоціалізацію засуджених.

Крім того, злочинність у місцях несвободи, по-перше, має підвищений ступінь суспільної небез-

пеки для самих засуджених і персоналу виправної установи; по-друге, суттєво підриває порядок та умови відбування засудженими покарання; по-третє, наносить непоправиму шкоду всьому комплексу заходів щодо виправлення й ресоціалізації засуджених, ставить під загрозу їх життя та здоров'я; по-четверте, засуджені, які вчиняють у виправних установах нові злочини, вперто не бажають відбувати покарання, злісно порушують режим, ухиляються від участі в житті установи.

У контексті викладеного доречно звернути увагу на позицію І.М. Копутуна, який вважає, що вчинення засудженими злочинів під час відбування покарання свідчить про наявність серйозних недоліків і суперечностей, які виникають під час виконання покарання у вигляді позбавлення волі, що ставить під сумнів можливість досягнення мети кримінально-виконавчого законодавства, а саме захисту інтересів особи, суспільства й держави шляхом створення умов для виправлення та ресоціалізації засуджених, запобігання вчиненню нових кримінальних правопорушень як засудженими, так і іншими особами, а також запобігання тортурам та нелюдському чи такому, що принижує гідність, поводженню із засудженими [1, с. 260].

На наше переконання, така позиція вченого заслуговує на увагу, оскільки місця несвободи – окремий соціальний інститут у державі, у якому зосереджується за обвинувальним вироком суду певна категорія осіб, які вчинили кримінальне правопорушення та потребують не лише ізоляції від соціального

середовища, а й контролю та нагляду за їх поведінкою.

Таким чином, ефективність запобігання злочинності в місцях несвободи є показовою лише в разі її організації адміністрацією виправної установи на науково обґрунтованій основі та включає в себе загальносоціальні, спеціально-кримінологічні й індивідуально-профілактичні заходи, завдання яких – звести до нульового показника вчинення в місцях несвободи нового злочину.

Крім того, вчинення в місцях несвободи нового злочину викликає, як зауважує зарубіжний дослідник Г.Д. Зер, певну форму конфлікту внаслідок міжособистісного характеру. А тому злочин є породженням правової системи, що встановлює упередженні розмежування різних видів завдання шкоди й конфліктів [2, с. 144–145].

З вказаного постає, що запобігання злочинності в місцях несвободи має передбачати не тільки усунення причин та умов, які зумовлюють вчинення нового злочину, а й зцілення тих, хто його вчинив із метою одужання та сподіванням більше його не вчинити. Звичайно, засуджені, які вчиняють новий злочин, повинні нести відповідальність, проте відповідальність має бути справедливою, інакше зцілення засудженого може бути ускладнене чи навіть взагалі неможливлене.

Метою статті є вивчення зарубіжного досвіду запобігання злочинності в місцях несвободи та пропозиція впровадження на цій основі деяких із її заходів у виправних колоніях Міністерства юстиції України.

Джерельна база. Під час написання статті використано праці як вітчизняних, так і зарубіжних учених, зокрема Ю.М. Антоняна, Ю.В. Бауліна, М.І. Бажанова, В.М. Бородіна, І.В. Боднара, І.Г. Богатирьова, В.В. Василевича, Л. Галеман, В.В. Голіни, Б.М. Головкина, Г.С. Гаверова, Г.Д. Зера, О.М. Джужи, А.І. Долгової, Л.С. Дубчак, В.М. Дрьоміна, Д.О. Зубова, А.П. Закалюка, В.С. Зеленецького, О.Г. Колба, Я.М. Квітки, І.І. Карпеця, О.М. Костенка, А.В. Кирилюка, Н.Ф. Кузнецової, Н.С. Лейкіної, О.М. Литвака, О.М. Литвинова, М.С. Пузирьова, М.А. Скрябіна, В.В. Сташиса, Є.Л. Стрельцова, С.І. Халимона та інших.

Проведений аналіз робіт зазначених авторів свідчить про те, що питання запобігання злочинності в місцях несвободи розглядаються ними фрагментарно, а тому потребують подальшої наукової розробки, вимагають сучасного осмислення, зокрема й у контексті діяльності органів та установ Міністерства юстиції України у сфері виконання покарань і пробації.

Виклад основного матеріалу. Вивчаючи зарубіжний досвід запобігання злочинності в місцях несвободи, ми встановили, що кримінологи західних країн ведуть мову не про злочинність як соціальне явище, а лише про її обмеження або про стримуючий вплив на конкретні криміногенні фонові явища. Хоча варто зауважити, що система запобігання злочинності в місцях несвободи в зарубіжних країнах

має такі ж негативні кількісно-якісні зміни рівня, структури та динаміки злочинності, як в українських виправних колоніях. Усе це свідчить про те, що система державних заходів репресивного характеру не завжди досягає своєї мети – скорочення злочинності або хоча б зниження темпів її зростання.

Вирішення цієї проблеми більшість зарубіжних кримінологів і політиків бачать у використанні заходів, що не пов'язані з правовим примусом. Загалом домінуючою системою запобігання злочинності в місцях несвободи в Європі, Америці та Японії є соціальна превенція, спеціальне запобігання злочинності державними органами й організаціями, запобігання злочинності силами громадськості.

Із цього приводу варто підтримати американського кримінолога Е. Шура, який вважає, що зараз необхідно перенаправити кошти й енергію, які витрачаються на боротьбу зі злочинністю, з різних спеціалізованих виправних та інших репресивних програм на фундаментальні довгострокові програми, розраховані на поступове усунення «соціально-економічних хвороб нашого суспільства» [3, с. 17].

Спеціальне запобігання злочинам виконується як у межах діяльності кримінальної юстиції (оскільки ця робота пов'язана з використанням заходів кримінально-правового характеру), так і з реалізацією програм щодо стабілізації злочинності. Велика увага приділяється вдосконаленню запобіжної діяльності правоохоронних органів. У названих та інших зарубіжних країнах існують відомчі центри в межах судових, слідчих, пенітенціарних і постпенітенціарних закладів. Більше того, значні кошти вкладаються в пенітенціарні заклади з метою запобігання рецидиву злочинів.

При цьому в пенітенціарній системі приділяється увага зниженню відчуження засуджених, послабленню впливу на в'язнів закоренілих злочинців, посиленню адаптаційних якостей тощо. Наприклад, у Японії широко застосовуються в пенітенціарній практиці численні програми «модифікації» поведінки й лікування певних категорій засуджених за допомогою психіатрії та психології (електрошок, інтенсивний психічний вплив, психохірургія тощо).

Отже, програми комплексного запобігання злочинності в Японії можна розділити на два види. Перший – це програми, які зазвичай розробляються навчальними або науковими установами з метою кримінологічного вивчення різних сторін злочинних проявів [4, с. 166]. На нашу думку, такий досвід може використати й пенітенціарна система України, у підпорядкуванні якої є два науково-дослідні центри (в Чернігові та Києві). Другий вид комплексного запобігання злочинності в Японії являє собою програми, які розробляються державними або муніципальними органами. У зв'язку з децентралізацією місцеві громади можуть розробляти спеціальні превентивні програми запобігання вчиненню нових злочинів у місцях несвободи, якщо на їх території розташовані місця несвободи.

Завдяки вивченню досвіду запобігання злочинності в місцях несвободи в країнах – членах Європейського Союзу вдалося встановити, що зарубіжні

кримінологи (наприклад, А. Вільнер, Н. Крісті та інші) виділяють два рівні запобігання новим злочинам у місцях несвободи – соціальний і ситуаційний. Порівнюючи ситуацію із запобіганням злочинності в місцях несвободи в Україні, ми поділяємо такий підхід зарубіжних учених. Водночас таку класифікацію не можна повною мірою проектувати на українську пенітенціарно-кримінологічну практику.

У цих судженнях ми виходимо з таких позицій. По-перше, соціальний рівень запобігання в міжнародній кримінологічній практиці відповідає загальносоціальному у вітчизняній кримінологічній доктрині. По-друге, як своєрідну прогалину можемо назвати упущення зарубіжних кримінологів щодо виділення спеціально-кримінологічного рівня, а за рівнем диференціації – групової профілактики. Адже такий рівень, як ситуативний, на нашу думку, враховує запобігання злочинам у місцях несвободи лише на стадії готування до злочину. Водночас з огляду на позитивний вітчизняний досвід протидії пенітенціарній злочинності та аргументовані позиції вчених щодо цього (таких як В.В. Василевич, О.М. Джужа, О.Г. Колб, І.М. Копотун, М.С. Пузирьов та інші) визнаємо, що потужний превентивний вплив на середовище засуджених та ув'язнених чинить саме індивідуальний рівень, що повною мірою корелює з принципом індивідуалізації в кримінально-виконавчому процесі.

У цьому контексті такий процес ми розглядаємо з позиції регулювання не лише кримінально-виконавчого права (щодо виправлення/корекції особи злочинця), а й кримінології (що знаходить вияв у запобіжній складовій частині мети покарання та кримінально-виконавчого законодавства). На підставі викладеного пропонуємо доповнити теорію запобігання злочинам у місцях несвободи третім рівнем – індивідуально-корекційним.

Коротко охарактеризуємо кожен із запропонованих рівнів. Так, соціальний рівень запобігання злочинності в місцях несвободи спрямований на зміну несприятливих умов формування законослухняної поведінки особи, яка перебуває в місцях несвободи, особливого мікросередовища й мікросоціальної ситуації.

Ситуаційний рівень виходить із того, що окремі категорії злочинних діянь, які вчиняються в місцях несвободи, відбуваються за певних обставин і в певний час. Сама ситуація, у якій перебуває засуджений, стимулює й провокує певні види злочинів, а саме такі: втечу з місця позбавлення волі або з-під варти (ст. 393 Кримінального кодексу України); дії, що дезорганізують роботу установ виконання покарань (ст. 392 Кримінального кодексу України); злісну непокору вимогам адміністрації установи виконання покарань (ст. 391 Кримінального кодексу України); ухилення від відбування покарання у вигляді обмеження волі й позбавлення волі (ст. 390 Кримінального кодексу України); ухилення від відбування покарання, не пов'язаного з позбавленням волі (ст. 389 Кримінального кодексу України) [5, с. 16].

Індивідуальний рівень характеризується адекватною поведінкою особи, яка перебуває в місцях

несвободи за обвинувальним вироком суду, та її бажанням дотримуватись порядку й умов відбування покарання, стати на шлях виправлення, ресоціалізуються у суспільство після звільнення законослухняною людиною.

У контексті назви статті ми провели певний аналіз запобігання злочинності в місцях несвободи в зарубіжних країнах, що дало змогу встановити, що кримінологи Федеративної Республіки Німеччина (далі – ФРН) виділяють первинну, вторинну й третинну превенцію.

Первинна превенція, на їх думку, спрямована на подолання дефіциту соціальності й позитивної правосвідомості як головної причини злочинів, що вчиняються в місцях несвободи. Вторинна превенція здійснюється поліцейськими органами та пов'язана з правовими коштами, що витрачаються на запобігання злочинності серед осіб, які звільнились із місць несвободи. Третинна превенція – це ті запобіжні заходи й кошти, які застосовуються в процесі відбування покарання засудженими та на їх ресоціалізацію.

Серед запобіжних заходів запобігання злочинності у ФРН варто виділити безкоштовне розповсюдження навчальної літератури щодо профілактики злочинів, трансляцію й демонстрацію в засобах масової інформації передач із циклу «Кримінальна поліція радить», упровадження спеціальних програм запобігання злочинам кримінальною поліцією та адміністрацією установ виконання покарань, тісну співпрацю поліції з населенням тощо.

Отже, досвід ФРН може бути використаний вітчизняною правоохоронною системою; зокрема, щоденний контакт персоналу виправної колонії Міністерства юстиції України із засудженими в їхніх інтересах випрацює своєрідну співпрацю між ними, даючи змогу уникнути багатьох проблемних питань, які стимулюють і провокують на вчинення засудженими нового злочину.

Іншою країною з багатим досвідом у пенітенціарній сфері є Сполучені Штати Америки (далі – США). У цій країні кримінологи виділяють три моделі превентивної діяльності: модель громадських установ, модель безпеки індивідуума та модель впливу через навколишнє середовище. На федеральному й місцевому рівнях реалізуються, як і у ФРН, спеціальні програми профілактики злочинів. У деяких штатах із метою зміцнення правопорядку мерія активно залучає населення штату, що позитивно відображається на загальному рівні злочинності.

Цікавим заходом запобігання злочинності в США, на нашу думку, є передбачена в бюджеті стаття про винагороду за інформацію, яка має оперативного-профілактичного значення. Вважаємо, що таку статтю можна передбачити також у бюджетах вітчизняних правоохоронних органів, у тому числі органів та установ Міністерства юстиції України у сфері виконання покарань, з метою запобігання вчиненню нового злочину.

У Канаді широко практикується участь громадян у патрулюванні, що нагадує добровільні народні дру-

жини, які позитивно зарекомендували себе в СРСР. Саме діючи разом із поліцією, цивільні патрулі знижують страх перед злочинцями та підтримують відчуття особистої безпеки.

У низці випадків створюються так звані контрольні пости навколо виявлених зон підвищеної злочинної активності, особливо в нічний час; такими зонами є, зокрема, місця несвободи. Доречно звернути увагу на дослідження канадського криминолога А. Вільнера, який зауважує, що багато в чому саме почуття ізольованості й бажання убезпечити себе змушує засуджених шукати захист у групі собі подібних [6, с. 6].

У Великобританії розроблені мінімальні стандарти кримінальної безпеки, широко використовується залучення населення до співробітництва з поліцією (патрулювання, чергування в найбільш криміногенних районах). Для представників громадськості практикується безкоштовна видача «поліцейського» обмундирування (без знаків розрізнення й службової атрибутики), засобів радіозв'язку, кийків, наручників і навіть зброї для «бойового» патрулювання на поліцейських автомобілях. Уся ця діяльність отримує моральну та матеріальну підтримку суспільства й держави.

У Західній Європі та США величезна увага приділяється превентивним заходам, спрямованим на профілактику насильства в суспільстві. Так, Адміністрація Президента США прийняла федеральну програму морального оздоровлення американського суспільства. Основними елементами цієї програми є такі положення:

- формування ненасильницьких установок і навичок у підростаючого покоління;
- підтримка місцевих громад у запобіганні насильству;
- припинення насадження расової, національної та культурно-національної ворожнечі;
- обмеження поширення зброї серед громадян;
- ідеологічне й матеріальне стимулювання оздоровлення сімейного способу життя;
- рекомендації засобам масової інформації щодо скорочення реклами насильства та проведення пропаганди, що сприяє скороченню насильства;

– проведення наукових досліджень, присвячених виявленню умов, за яких профілактика злочинів здійснюється найбільш успішно.

Значну роль у підвищенні ефективності профілактики злочинів відіграє використання досягнень науки. Особливо перспективними є застосування лазерної та іншої оптичної техніки з метою контролю над рухом транспорту, наркотиків, зброї тощо; удосконалення методик складання соціально-психологічного портрета злочинця з характерних ознак злочину й обстановки на місці його вчинення; підвищення рівня інформаційного забезпечення запобігання та припинення злочинів. У США створені Національний центр інформації про злочини, Уніфікована система обліку й реєстрації злочинів та Автоматизована система ідентифікації відбитків пальців.

Досить розповсюдженим запобіжним заходом, як пише І.І. Анциперова, є домашній арешт з електронним моніторингом. Саме він, на думку науковця, може слугувати ефективним превентивним впливом на запобігання злочинам [7, с. 206]. Ця превентивна форма запобігання злочинності існує також в Україні, однак застосовується вибірково. Серед нетрадиційних методів профілактики злочинів, які практикуються в США, варто назвати спроби застосування гіпнозу й медитацій (групові сеанси гіпнозу та антикриміногенної медитації).

Висновки. Таким чином, вивчення моделей, форм і методів запобігання злочинності в місцях несвободи, які використовуються в закордонних країнах, свідчить про постійний рух державних і недержавних інституцій щодо їх реалізації з метою захисту прав і свобод людини та громадянина від злочинних посягань, профілактики рецидиву, упередження вчинення нових злочинів.

Оцінюючи зарубіжний досвід запобігання злочинності в місцях несвободи, важливо зазначити, що ця діяльність у країнах Європейського Союзу та США здійснюється на основі науково обґрунтованих, комплексних, ресурсно забезпечених програм, які розробляються фахівцями науково-дослідних інститутів і центрів, а тому його позитивні сторони можна впровадити також у пенітенціарну систему Міністерства юстиції України у сфері виконання покарань і пробації.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Копотун І.М. Зарубіжний досвід запобігання злочинам, що призводять до надзвичайних ситуацій у виправних колоніях / І.М. Копотун // Порівняльно-аналітичне право. – 2013. – № 3. – С. 260–264.
2. Зер Г.Д. Зміна об'єктива: новий погляд на злочин та правосуддя / Г.Д. Зер. – К. : Університетське вид-во «Пульсари», 2004. – 264 с.
3. Шур Э. Наше преступное общество: социальные и правовые источники преступности в Америке / Э. Шур ; пер. с англ. под ред. В.Н. Кудрявцева. – М. : Прогресс, 1977. – 326 с.
4. Уэда К. Преступность и криминология в современной Японии / К. Уэда ; пер. с япон. под. общ. ред. и с вступ. ст. Н.Ф. Кузнецовой и В.Н. Еремина. – М. : Прогресс, 1989. – 256 с.
5. Орел Ю.В. Кримінальна відповідальність за злочини проти нормальної діяльності органів і установ Пенітенціарної служби України : [монографія] / Ю.В. Орел. – Х. : ТОВ «В справі», 2016. – 416 с.
6. Wilner A. From Rehabilitation to Recruitment / A. Wilner // True North in Canadian Public Policy. – Ottawa : The Macdonald-Laurier Institute for Public Policy, 2010. – P. 6–8.
7. Анциперова І.І. Боротьба зі злочинністю у сфері інтелектуальної власності: досвід США / І.І. Анциперова // Проблеми протидії злочинності у XXI столітті: вітчизняний та міжнародний досвід : матер. міжнар. симпозиуму. – Чернівці, 2015. – С. 205–207.